

др Ибрахим Кемура

О УЛОЗИ «ГАЈРЕТА» У ДРУШТВЕНОМ ЖИВОТУ МУСЛИМАНА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ (1903—1941)*

До оснивања неколико културно-просвјетних друштава у Босни и Херцеговини долази почетком XX вијека. Њихова појава била је израз потреба нових друштвених снага — домаће грађанске класе, која у условима интензивног развоја капиталистичких односа, постаје све значајнији чинилац у друштвеном и национално-политичком животу. Борба за остварење интереса грађанске класе подразумијевала је стварање сопствене интелигенције. Ти циљеви могли су се постићи и остварити ангажовањем властитих снага у правцу школовања омладине и развијањем културно-просвјетних акција у ширим слојевима народа. Са тим и таквим основним задацима и далекосежним плановима приступило се оснивању културно-просвјетних друштава. Наглашена вјерско-национална издиференцираност становништва у Босни и Херцеговини дошла је до изражаја и у засебном формирању и паралелном егзистирању културно-просвјетних друштава појединих националних заједница: код Срба »Просвјете«, код Хрвата »Напретка«, код Муслимана »Гајрета« (касније и »Народне узданице«), код Јевреја »La Benevolencie« и других.

Специфичност историјско-политичког, економског, културног и религиозно-духовног живота и развоја босанскохерцеговачких Муслимана видно се манифестовала и приликом оснивања »Гајрета«, које је било обиљежено недоумицама и дилемама, карактеристичним за Муслимане у новим друштвено-политичким условима после аустроугарске окупације 1878. године. Позитивно изјашњавање у корист оснивања »Гајрета« представљало је трајније опредјељење Муслимана у смислу оријентације према усвајању тековина западноевропске културе и цивилизације, превладавања конзервативних схватања и перспективнијег сагледавања будућности у којој се императивно наметало усвајање савременог школовања омладине, изучавање модерних заната и слично. Оснивање »Гајрета« представљало је једну од најзначајнијих раскрсница у новијој историји Муслимана, која

* Овај текст представља дио шире студије о Друштву »Гајрет«.

је за њих била у знаку прелаза из оријенталноисламског у западноевропски цивилизацијски круг.

Оснивање »Гајрета« — једне од најразвијенијих муслиманских културно-просвјетних организација свјетовног карактера у Босни и Херцеговини — било је резултат дјеловања и настојања муслиманске интелигенције, заправо прве генерације муслиманских интелектуалаца образованих у европском духу, који су били зачетници и носиоци свих културних акција с почетка XX вијека (нпр. часопис »Бехар«, друштво »Гајрет« и друго). У кругу тих културних радника најистакнутије мјесто заузимали су др Сафветбег Башагић, Едхем Мулабдић, Осман Нури Хаџић и други.

Друштво »Гајрет« је основано 1903. године, поткрај двадесетогодишњег режима Б. Калаја, када су у Босни и Херцеговини настала и друга водећа удружења те врсте у оквиру процеса институционализирања националних покрета. Дјелујући отада скоро четири деценије, »Гајрет« је успјешно вршио мисију на културно-просвјетном пољу, па и шире, чиме је уједно одиграо и истакнуту улогу у општем развоју муслиманске заједнице у Босни и Херцеговини.

Снаге на које се ослањало то друштво и у којима је налазило упориште чинила је интелигенција, ситни и средњи слој муслиманског грађанства. Ове социјалне категорије су доминирајуће како у »Гајретовим« руководним органима, тако и у његовом чланству. То су, углавном, оне друштвене снаге које су биле носиоци културних и књижевних преоријентација и које се успјешно уклапају у нове токове привредног, друштвеног и културног живота у Босни и Херцеговини. Оваква социјална структура »Гајрета« задржаће се, уз неке мање измјене, и у периоду између два свјетска рата. Главни одбор »Гајрета« сачињавали су интелектуалци, виши чиновници, трговци, посједници, индустријалци, вјерски службеници, тј. представници тадашњих водећих слојева муслиманског становништва у Босни и Херцеговини. У »Гајретовом« Главном одбору доминирале су професије интелектуалних занимања: професори, инжењери, адвокати, судије итд. И у социјалној структури »Гајретових« нижих тијела, подборима и повјереницима, доминирају утицајне личности из редова трговаца, интелектуалаца, чиновника и других. Уочљиво је да су у »Гајретовим« органима управљања и то само нижим, са веома малим процентом били заступљени радници и сељаци, што указује да је у »Гајрету« преовладавао утицај ситне и средње буржоазије, напосе интелигенције која је, углавном, потицала из тих социјалних слојева.

У цјелини посматрано, »Гајрет« је и по разуђености програма и по ширини утицаја који је вршио у средини гдје је дјеловао превазилазио оквире једног стандардног културно-просвјетног друштва. Не ограничавајући се само уско на своје чланство, дјеловање овог друштва имало је шири дијапазон, што се изражавало како концептом његовог програма, тако и по бројности и великој ангажованости учесника у његовом спровођењу.

Остваривање ширег утицаја изван оквира своје организације »Гајрет« је постигао развијањем активности путем којих су се про-

пагирале и шириле његове идеје културног и друштвеног преображаја. У тој функцији значајну улогу вршила је »Гајретова« издавачка дјелатност (лист и календари, популарна библиотека), његова предавања, организовани рад на ширењу писмености (аналфabetски течајеви, разне школе), читаонице, корепетиторији, те забаве и теферичи. Дјелујући са тих позиција »Гајрет« је све више показивао претензије да се изрази као културни покрет, како је и од самих његових учесника доживљаван и именован, који је у својим основним смјерницама имао задатак културног и просвјетног преображаја Муслимана. На тој линији »Гајрет« је поред своје културно-просвјетне мисије одиграо и не малу улогу у повезивању Муслимана изван критерија и оквира вјерске заједнице, а да при томе није долазила до изражаја искључивост према српској и хрватској средини у Босни и Херцеговини. Исто тако, у овој концепцији »Гајрета« многи су видјели и путеве ширег повезивања у смислу развијања југославенске идеје и узајамности. Ове тенденције у »Гајрету« свој пуни замах добијају у другој фази његовог дјеловања, 1918—1941. године, а нарочито у годинама пред други свјетски рат.

С обзиром на то да је са дјеловањем »Гајрета« био готово пуне четири деценије повезан читав културно-политички развој Муслимана, то се и разматрања о њему не могу сводити само на праћење његове културне дјелатности, него подразумијева и политички, па и готово цјелокупни друштвени живот и развој босанскохерцеговачких Муслимана.

Политички ангажман »Гајрета« може се пратити кроз читаво вријеме његовог постојања. Ти моменти присутни су већ приликом његовог оснивања, које је изазвало отпоре и неразумијевања како од стране вођа аутономног покрета, који су му ускратили своју подршку из разлога неповјерења према раду интелигенције, тако и од стране Земаљске владе, којој у јеку борбе за вјерско-просвјетну аутономију није одговарало организовање једног јачег муслиманског друштва, макар и просвјетно-хуманитарног карактера, без обзира на лојалност његових покретача и одсуство било каквог националног и политичког програма у његовим актима о оснивању.

До директног увлачења Друштва у политичке борбе и сукобе дошло је 1907. године, када је Егзекутивни одбор Муслиманске народне организације преузео »Гајрет« под своју контролу. Политизација Друштва се интензивирала од доласка Османа Ђикића за секретара »Гајрета« и јачања у њему позиција српски оријентисаних муслиманских политичара (демократа). У политичко-страначким сукобима Друштво је све више постајало важан чинилац, јер је као погодна политичка трансмисија и средство кориштено за дјеловање међу Муслиманима.

Политичка функција »Гајрета« нарочито је изражена у међуратном периоду, у коме се преко и путем њега, насупрот дјеловању и акцији Југословенске муслиманске организације, развијала замашна политичка дјелатност у правцу придобијања Муслимана и њиховог чвршћег везивања уз режим и апарат власти. Политичка оријентација Друштва и његово кориштење у наведене сврхе ост-

варивани су преко врхова »Гајретове« управе, у којој су биле поједине личности и групе тијесно повезане са апаратом власти. У овој групи муслиманских политичара познатих по својој српској и режимској оријентацији истицао се др Авдо Хасанбеговић, који се налазио на челу »Гајрета« скоро 20 година. Он је био главни протагониста спровођења политике на плану одвајања Муслимана од Југославенске муслиманске организације. Хасанбеговићу се, ипак, не могу оспорити заслуге за развој Друштва.

У политичком животу Муслимана између два свјетска рата, поред Југославенске муслиманске организације, која је била водећа муслиманска босанскохерцеговачка грађанска партија, одређено мјесто припадало је, свакако »Гајрету«, који је окупљао знатан дио муслиманске босанскохерцеговачке интелигенције, која се политички везала за српске грађанске странке и опредјељивала за српску националну оријентацију. Ова политичка подјела и поларизација супротстављених политичких струја јасно се оцртавала кроз цијели овај период.

У борби за политички утицај међу муслиманским масама Друштво »Гајрет« је представљало погодну платформу за дјеловање на том плану. Стога је разумљив интерес различитих муслиманских политичких струја да у њему задобију што јачи утицај. Иако је дуго било неоспорни политички предводник и репрезентант већине Муслимана, вођство Југославенске муслиманске организације, и поред више покушаја није успјело, као у осталим муслиманским институцијама, протегнути свој утицај и на »Гајрет«, који је за читаво вријеме остао изван њиховог домаћаја. И поред тога што је у редовима »Гајрета« било доста присталица Југославенске муслиманске организације, као што је било и чланова »Гајрета« који су припадали Југославенској муслиманској организацији, вођство Југославенске муслиманске организације није могло да утиче на политичку оријентацију »Гајрета«.

Поставља се питање који су то разлози утицали да Југославенска муслиманска организација, иако је окупљала изразиту већину муслиманског становништва, а самим тим и знатан дио »Гајретовог« чланства, није успјела да освоји ово друштво и стави га под своју контролу?

Прије одговора на ово питање потребно је нагласити да је питање односа »Гајрета« и Југославенске муслиманске организације имало изразито политичко обиљежје, те да су мотиви конфронтације ових, условно речено, групација, првенствено политичке природе. При томе треба имати у виду да су обје ове групације и по свом програму и по чланству које су окупљале биле муслиманске, али и да су то биле различите организације са посебним непосредним задацима и неједнаким политичким опредјељењима. Мада су се декларисали као заступници основних програмских интереса Муслимана, »Гајрет« и Југославенска муслиманска организација су се разилазили, чак и међусобно сукобљавали. Свакако, овдје је битно назначити да, када се говори о њиховој политичкој конфронтацији, уви-

јек треба имати у виду само врхове, како »Гајрета«, тако и Југосла-венске муслиманске организације, док се тај сукоб у бази и у ширем њиховом чланству отупљивао и губио на интензитету. То је и разумљиво имајући у виду »Гајретов« програм, који је првенствено имао културно-просвјетни садржај и карактер, те као такав није ни могао бити непосредан разлог сукобљавања са политиком Југосла-венске муслиманске организације.

С друге стране, овдје се није радило ни о сукобљавању на класно-националној основи. Напротив, иста класна припадност вр-хова Југославенске муслиманске организације и »Гајрета« омогу-ћавала је често споразумијевање и постизање компромиса као стал-них попутних појава ових сукоба.

Кључни разлози немогућности вођства Југославенске мусли-манске организације да оствари знатнији утицај на Друштво »Гај-рет« лежали су и у слиједећем:

Програм с којим је »Гајрет« иступао, а који је у први план истицао културни, просвјетни, образовни, економски и друге видове рада међу Муслиманима, као и резултати тог дјеловања који нису били мали, створили су снажан обрамбени механизам у односу на претензије Југославенске муслиманске организације. У томе је ите-како важну улогу имао материјални положај и потенцијали »Гајре-та«: он је за оно вријеме школовао знатан дио омладине, а развијао је и читав низ других значајних активности.

Други моменат који је имао битну улогу у односима Југосла-венске муслиманске организације и »Гајрета« лежао је у политич-ком положају Друштва које је имало пуну подршку режима, а од 1923. године и заштитни знак краљевске куће Карађорђевића, јер му је престолонаследник Петар био протектор. Несумњиво, тим по-кровитељством указивало се и на то да се ово друштво ставља у заш-титу Двора, а самим тим и у службу званичне политике. Из тих раз-лога у вођству Југославенске муслиманске организације, и када је била на власти, превладавала је опортунистичка линија у односу на »Гајрет«, јер су били свјесни да га у таквим околностима не могу освојити, па то послије 1923. године више и не покушавају. Због тога, а и настојања да неутралише политичко дјеловање »Гајрета« међу Муслиманима, вођство Југославенске муслиманске организаци-је је основало друго културно-просвјетно друштво — »Народну уз-даницу«. Кроз паралелно егзистирање ова два муслиманска друшт-ва са различитим политичко-националним одређењима, интен-зивирао се процес политичке и националне диференцијације Мусли-мана, који је нарочито био изражен у врховима ових друштава. Ме-ђутим, у бази, у локалним тијелима и чланству та политичко-на-ционална струјања нису имала јачег одјека, нити су могла упрозити доминацију основних културно-просвјетних циљева и функција ових друштава. Преваљентност културно-просвјетне мисије ових друштава, насупрот тенденцијама да се она користе у правцу на-ционално-политичког подвајања Муслимана, изражавана је кроз захтјеве прогресивнијих снага за обједињавањем њиховог рада и

стапањем у јединствено друштво, у циљу окупљања свих снага спремних за рјешавање акутних проблема Муслимана.¹⁾

Претензије личности у водећим круговима »Гајрета« нису се ограничавале само на задобијање примата у сфери културног живота, него су ишле и даље, тежећи да се искажу и као политички репрезентанти Муслимана. Те тенденције нарочито су изражене у годинама шестојануарске диктатуре, када врхови »Гајрета«, уз свесрдну подршку режиму иступају и као фактор подршке званичној политици. Изузимајући тај краткотрајни период, носиоци ових тенденција у »Гајрету« нису успијевали да остваре јачи политички утицај у муслиманским масама, које су и половином 30-их година у својој већини пристајале уз Југославенску муслиманску организацију.

Покушаји српских владајућих кругова да преко »Гајрета«, као муслиманског друштва, национално-политички дјелују на албанско, турско, црногорско и македонско становништво исламске вјере, нису дали очекиваних резултата. С обзиром на националне пароле с којима је »Гајрет« наступао, та настојања имала су управо супротан ефекат.

Национална мисија и улога »Гајрета« међу Муслиманима, која је била званично прокламована, а још више изражена у настојањима једног дијела његовог просрпски и прорежимски оријентисаног вођства, представљала је, у крајњој линији, саставни дио политичких планова и тежњи српске буржоазије усмјерених на »национализовање« Муслимана у српском смислу.

У национално-политичкој и режимској акцији и оријентацији коју су заступали и проводили »Гајретови« врхови, била су у не малој мјери присутна и схватања да је у таквом њиховом ставу садржан и један од начина којим се стварају повољни услови за савремен и колико-толико повољан развој Муслимана. Свакако, један број муслиманске интелигенције, која се приклонила Београду, опередјељујући се за српску националну оријентацију у условима националне неравноправности и угњетавања какви су били у времену између два рата, гледао је могућност за нормалну егзистенцију Муслимана. Могло би се рећи да је српско национално и политичко опередјељивање руководећих »Гајретових« радника добрим дијелом имало претежно конјуктурну политичку садржину. С изузетком дјеловања у »Гајрету« мањег броја личности које су биле присташе Демократске странке (браћа Куртовићи, Х. Ребац, Х. Кукић и други), та политичка оријентација углавном је била у смислу идентификације са српском Радикалном странком, односно касније 30-их година, Југославенском националном странком. То је, на примјер уочио и Станислав Винавер, који је износећи своје импресије са »Гајретове« забаве у Сарајеву,²⁾ писао да се у муслиманским масама национално опередјељење за српство поистовећује са припадношћу Радикалној странци. И то је, према Винаверу, један од разлога да је усвајање српске националне мисли ограничено на узак круг, те да нема присталица у широким муслиманским слојевима.

¹⁾ Мухамед Суџука, *Наш проблем*, Сарајево 1933.

²⁾ *Време*, V/1925, бр. 1125,5. II 1925.

Српском опредјељењу »Гајрета« и његовој национално-политичкој мисији придаван је велики значај и дубок смисао и изван муслиманске средине. То показују реаловања и ставови неких српских кругова на »Гајретову« мисију »национализовања« Муслимана. Разликујући једну »здраву националну оријентацију« од политикантског служења режиму, коментатор новосадског листа »Народ«,³⁾ поводом турнеје »Гајретове« омладине у Војводини 1926. године, подвлачио је да програм »Гајрета« на буђењу националне свијести Муслимана, онако како га је проводила тадашња »Гајретова« управа, мора бити ревидиран. Јер, уколико се »национализовање« Муслимана настави таквим начином и под претпоставком да »Гајретова« акција уроди плодом »онда наша браћа муслимани неће бити ни добри Југославени тј. ни културни ни напредни Срби ни културни ни напредни Хрвати, већ добри Срнаовци«. ⁴⁾

А када је уочи рата дошло до извјесне политичке преоријентације, у склопу које и изјашњавање »Гајрета« за аутономију Босне и Херцеговине 1939. године, иако се радило о изразито политичком питању, Друштво је тада наишло на доста неразумијевања и сумњи у његову националну оријентацију. У екстремним националистичким круговима код Срба такав »Гајретов« став био је довољан разлог да се и »Гајрету« и водећим његовим личностима, познатим по свом дотадашњем раду у правцу српског »национализовања« Муслимана, оспори национално обиљежје.⁵⁾ Идентификација националног са политичким опредјељењем несумњиво је представљала озбиљну препреку да се у муслиманским масама прихвати српска национална оријентација.

Свој неуспјех у придобивању муслиманских маса за српску националну идеју »Гајретово« руководство правдало је идентификацијом православља са српством у условима традиционалног наслеђа уске повезаности вјере и нације у босанскохерцеговачкој средини. »Гајретови« прваци и идеолози (Куртовић, Ребац, Бркић) исправно су учавали и стављали примједбе о штетности мјешања вјере и нације као једном од основних узрока неуспјеха својих напора на »национализовању« Муслимана у српском смислу. Из једне изјаве Хусеина Бркића⁶⁾ јасно се види да управо прожетост националног религиозном нотом онемогућава сваки национални рад у муслиманским слојевима, који се одвија под српским односно хрватским именом. Многи »Гајретови« радници сматрали су да ће се слабењем и елиминисањем религиозне компоненте у националном садржају тада створити повољни предуслови бржег процеса тзв. национализовања Муслимана у српском или хрватском смислу. Међутим, резултати историјског развоја показали су заблуде таквих схватања, потврђујући да је управо религија својевремено одигра-

³⁾ Народ, III/1926, 13, 17. IV 1926, 3.

⁴⁾ Исто.

⁵⁾ Шукрија Куртовић, Поводом једне штетне полемике. »Гајрет«, XXI/1940, 11, 218—220.

⁶⁾ Ново време, III/1931, 11, 21. III 1931, 1—2.

ла улогу једног од конститутивних елемената и вододјелнице у формирању нација, првенствено на подручју Босне и Херцеговине. Ти историјски процеси били су између два свјетска рата већ толико поодмакли да се њихови резултати нису могли ревидирати, изузимајући насљеђена шематска схватања која су надаље изједначавала, заправо бркала националну и вјерску припадност.

Међутим, и муслимански идеолози који су приговарали мјешању вјере и нације западали су у сличне противурјечности. Била је врло присутна појава која је подједнако вриједила за пропагаторе како српске тако и хрватске националне мисли међу Муслиманима, да су они за платформу свога дјеловања узимали окупљање на муслиманској подлози, премда су му давали српски односно хрватски национални оквир. »Гајретова« платформа — српског муслиманског друштва — према којој ознака »српско« има национално обиљежје, а атрибут »муслиманско« вјерско обиљежје — најрјечитији је примјер за ово мијешање. Оправданост посебног организовања Муслимана — а појам муслиман увијек су узимали у вјерском смислу — »Гајретови« активисти покушавали су објаснити специфичним условима и положајем Муслимана (културним, политичким, економским и др.), као и конзервативизмом широких муслиманских слојева. Наглашавање српске односно хрватске одређености Муслимана било је готово увијек праћено уступцима у правцу њиховог организовања на муслиманској бази. Изговор је био да се морало водити рачуна о јаким осјећајима муслиманске посебности код маса. С обзиром на изразито наглашене осјећаје посебности, концесије ове врсте — објашњавало се — биле су најпогоднији начин да се придобију муслиманске масе, па и један дио њихових интелектуалаца за ширу сарадњу на српској (аналогно и хрватској) националној основи.

И заиста, може се рећи да је »Гајрет«, односно његово уже руководство под притиском, с једне стране развоја политичких прилика послје 1936. године и утицајем и расположењем муслиманских маса с друге стране, увидјело да своје даље успјешно дјеловање може остварити једино под условом ако учини одређене концесије у односу на своју ранију идеологију и ставове. Тај еволуциони став »Гајрета« своју кулминацију достигао је 1939/40. године, када су »Гајретове« руководеће структуре комплетно подржале идеју аутономије Босне и Херцеговине. У својој познатој декларацији донесеној на Пленарној сједници Главног одбора »Гајрета« 26. и 27. новембра 1939. године, говорило се о три посебна субјективитета, о Србима, Хрватима и Муслиманима, као равноправним чиниоцима у рјешавању питања Босне и Херцеговине.⁷⁾

Непуну годину дана касније, на завршетку »Гајретове« конференције о задругарству, у новембру 1940. године, један од »Гајретових« идеолога, проф. Хусеин Бркић, у објашњавању става Муслимана према националном изјашњавању, изјавио је: »Има их који

⁷⁾ Историјски архив Сарајево (ИАС), Записник Пленарне сједнице Главног одбора »Гајрета« 26. и 27. новембра 1939. године.

нас позивају: »хајте у Српство, хајте у Хрватство«, као да ми нисмо већ у нацији. Али ми не можемо да схватимо такве »позиве« нарочито од оних који кажу »Нема Српства без православља, нема Хрватства без католицизма«. Ми такво интерпретирање национализма не можемо да примимо, ми »Гајретовци« поготово, а вјерујемо да га не може примити ни цио наш елеменат. Ми хоћемо да у хармонији са осталом браћом, дјелујемо у нацији културно, просвјетно и привредно организовани, да муслимански елеменат и његово национално освјежење изградимо на темељима наших националних особина и одлика. Ми смо свјесни, да имамо свој диван језик, своју красну поезију, која је бисер наше народне поезије, да имамо традицију, са којом можемо бити поносни. Ми, на основу тога, у смислу »Гајретове« идеологије, хоћемо да изградимо и пробудимо наше национално осјећање, да се културно, просвјетно и привредно организујемо и да такви сарађујемо у нацији. Ми хоћемо да изградимо право национално схватање, без икакве примјесе, јер смо свјесни да такво потпуно право и национално схватање значи нешто и за нацију и за нас. Радећи у том правцу, као ситни радници, као чланови »Гајрета«, као оствариоци »Гајретове« идеологије, ми вјерујемо да смо на добром путу и да ћемо успјети.«⁸⁾

Концепт који је изложио Бркић, иако није сасвим прецизно дефинисан, представљао је у сваком случају нови прилаз »гајретоваца« у гледању на муслиманске актуелне проблеме, па и национално питање. Из контекста ове Бркићеве изјаве може се разумјети да он указује управо на посебне националне ознаке Муслимана у оквиру једне шире концепције националног јединства. У том свјетлу посматрано, све очигледније се сагледава израстање »Гајрета« у националну институцију Муслимана. Својим програмом рада међу Муслиманима, који је био вишеструк и разноврстан, »Гајрет« је афирмисао муслимански етничко-духовни идентитет близак широким муслиманским масама. Само на таквим концепцијама »Гајрет« је могао да обезбједи ширу подршку и постиже резултате, што је несумњиво доприносило његовој популарности у широким муслиманским круговима. Значај тога не умањује ни чињеница да је »Гајрет«, у почетку дискретно, а касније имао све наглашенију српску националну оријентацију, а од 1929. године у свом називу и српску националну ознаку. Међутим, да је то српско национално обиљежје »Гајрета« било наметнуто и имало претежно формални карактер види се из чињенице да је ово друштво и по програму свога дјеловања као и по чланству на које се рачунало било и остало изразито муслиманско. Иако је »Гајрет«, нарочито између два свјетска рата дјеловао у правцу интегрисања Муслимана у српском смислу, резултати његовог укупног дјеловања нису испунили предвиђена очекивања. Напротив, они показују да је »Гајрет« својом цјелокупном активношћу доприносио учвршћењу муслиманске посебности

⁸⁾ »Гајретова« шира конференција, одржана 16. и 17. новембра 1940. у Сарајеву. Говор потпредседника »Гајрета« директора г. Хусејина Кадића, »Гајрет«, XXI/1940, 14, 315—316.

и афирмацији народног менталитета босанскохерцеговачких Муслимана као посебне групе у Босни и Херцеговини. Ти резултати потврђују да је »Гајрет« био израз те посебности Муслимана и да је доприносио развоју њиховог индивидуалитета.

**

У многострукој активности »Гајрета« приоритет је неоспорно припадао испуњавању задатака у програму модерног школовања Муслимана на свим степенима образовних институција, укључујући и универзитете. Резултат такве оријентације Друштва садржан је у чињеници да је већина муслиманске интелигенције до 1941. године била или стипендирана од »Гајрета«, или је на неки други начин била везана с њим. Те задатке на стварању муслиманске интелигенције »Гајрет« је остваривао путем школовања средњошколске и универзитетске омладине, давањем стипендија, потпора и зајмова.

У првој фази свога дјеловања, до 1914. године, оријентација »Гајрета« била је усмјерена на помагање школовања омладине на вишим и средњим школама, што је доприносило да се убрза процес формирања муслиманске интелигенције европског профила. У овом периоду Друштво је потпуно или дјеломично омогућило школовање 545 ђака и то: 30 на факултетима, 223 на гимназијама, 87 на реалкама, 80 на трговачким школама, 53 на другим стручним школама и 52 на занатима.⁹⁾

Просвјетно-школска политика Друштва у периоду између два свјетска рата била је усмјерена првенствено на школовање средњошколске омладине. Таква оријентација проистицала је, прије свега, из потреба за стварањем што већег броја кадрова са средњошколским образовањем, а реализација тих задатака била је остваривана путем сопствених интерната. Друштво је укупно имало осам средњошколских интерната, мушких и женских, а неки од њих били су заједнички са друштвом »Просвјета«. У њима је »Гајрет« школовао просјечно 300—450 ученика годишње.¹⁰⁾ У заступљености »Гајретових« питомаца по врстама школа које су похађали, прво мјесто припадало је гимназијама, а затим слиједе средње стручне школе: трговачка, техничка, геодетска и друге. У школској политици Друштва присутне су биле тежње у форсирању оних стручних школа, као што су учитељска, средња техничка, геодетска и друге, које су биле дефицитарне муслиманским ученицима, а које су, с друге стране, омогућавале њиховим завршеним ђацима сигурнију егзистенцију. Друштво је нарочито преферирало учитељску школу, имајући у виду улогу и значај учитеља у подизању општеобразовног нивоа.

⁹⁾ Штипендије од године 1903—1913. Споменница двадесетпетогодишњице »Гајрета« 1903—1928. Издао Главни одбор »Гајрета« у Сарајеву. Уредио Хамза Хумо. Сарајево 1928, Табела II, стр. 3—11.

¹⁰⁾ Подаци на основу записника и извјештаја годишњих скупштина »Гајрета«, објављених у листу »Гајрет« у периоду 1919—1941. године.

Иако је Друштво »Гајрет« и по свом програму и по циљевима било заинтересовано првенствено за стварање савремене свјетовне интелигенције, оно је, ипак, помагало и школовање теолошког кадра, стипендирањем ученика на медресама и шеријатској гимназији, а од 1928. године и студената на теолошком факултету у Каиру. Ангажовање Друштва на помагање теолошког правца било је мотивисано неопходним потребама за стварањем савременог вјерског кадра, што је у крајњој линији олакшавало и »Гајретову« мисију културног и просвјетног рада у ширим слојевима.

Највећи број ученика које је Друштво школовало потицао је из сиромашних градских средина, док су дјеца са села била мање заступљена.

Школовање универзитетске омладине углавном је вршено преко Београдског Гајрета »Осман Ђикић«, који је допуњавао програм и дјеловање босанскохерцеговачког »Гајрета«, с којим је чинио једну органску цјелину. Од школске 1926/27. године, у Београду су, оснивањем женског интерната, створени, услови за школовање Муслиманки на Универзитету. До 1940. године, путем београдског Гајрета »Осман Ђикић« студиј је завршило преко 300 студената.¹¹⁾

Према томе, формирање муслиманске интелигенције у доба Аустро-Угарске и у периоду између два рата неодвојиво је везано за дјеловање »Гајрета«, чијом заслугом је школовано преко 6000 особа на средњим, стручним и високим школама, што је представљало 2/3 муслиманске интелигенције у Босни и Херцеговини, а дјелимично и у другим југословенским земљама и областима.

Иако у мањем обиму, Друштво »Гајрет« поклањало је одређену пажњу и привредном подизању Муслимана, што се очитовало кроз интензивно помагање стварања кадрова модерних занатлија. Ове тенденције биле су присутне и током прве фазе дјеловања Друштва, до 1914. године, али је тек у периоду између два рата овај правац »Гајретовог« рада добио пунији замањ. У реализацији задатака на подизању занатлијског подмлатка Друштво је основало Шегртски дом у Сарајеву (једно краће вријеме и женски), а са истим циљем остварена је и плодна сарадња са српским привредним друштвом »Привредник« из Београда, а пред сам почетак рата и муслиманским занатлијским друштвом »Хуријет« из Сарајева. Путем ових институција Друштво је форсирањем изучавања савремених и перспективних заната доприносило бржем укључивању Муслимана у модерне облике занатске и шире привредне дјелатности.

Овај програм »Гајретовог« рада био је допуњен организовањем и оснивањем установа привредно-социјалног карактера (»Гајретова« ћилимарска школа, Задруга Кола српских сестара и »Гајрета«, Радионица за изучавање и израду ручних радова у Требињу, Женска стручно-занатлијска школа у Стоцу и друге), које су дале значајан допринос стручном занатском оспособљавању и запошљавању, прије свега, муслиманске женске радне снаге.

¹¹⁾ Записник XIV редовне годишње скупштине друштва Београдски Гајрет »Осман Ђикић«, одржане 26. јануара 1941. Сепарат, Београд 1941, стр. 4—5.

Наведени напори и резултати »Гајрета« су утолико значајнији када се има у виду знатно заостајање муслиманске омладине у школовању и узме у обзир чињеница да је знатан број лица без квалификације свих узрasta био аграрном реформом послије првог свјетског рата лиштен дотадашњих извора средстава за егзистенцију.

У »Гајретовом« програму, кроз читаво вријеме његовог дјеловања, један од важних праваца чинио је тзв. покрет за еманципацију Муслиманке и борба за њен излазак на позорницу друштвених и културних збивања као активног субјекта.

Питање еманципације муслиманске жене и измјене њеног друштвеног и социјалног статуса наметало се само по себи као последица измјењених друштвено-политичких и економских односа, којима су и Муслимани били захваћени послије аустроугарске окупације 1878. године. Ново вријеме императивно је захтијевало измјену дотадашњег друштвеног статуса жене, која је, стегнута оковима застарјелих схватања и превазиђених вјерских обичаја, била искључена из јавног живота. Такав њен третман негативно се одражавао и на економски положај Муслимана, јер је искључивањем жена као значајног економског потенцијала скоро пола муслиманске популације било елиминисано од привређивања.

Конзервативна схватања и одговарајући третман жена представљала су основну запреку, како модерном школовању муслиманске женске дјеце, тако и активном укључивању Муслиманке у савремени живот. И поред великих отпора савременијем третману Муслиманки, прогресивна схватања о потреби њеног школовања и уопште еманципације, стицала су све више присталица особито међу прогресивном интелигенцијом. Увиђајући сву важност овог проблема Друштво »Гајрет« прво је почело подстицати школовање муслиманске женске дјеце давањем стипендија и отварањем женских интерната у Сарајеву и Мостару. Након оснивања Београдског »Гајрета« »Осман Ђикић« у 1923. год., поред мушког, његова управа отворила је касније и женски интернат и тиме доприносила високошколском образовању муслиманске женске омладине. Иако »Гајретов« програм о еманципацији Муслиманки није увијек, због јаког религиозног утицаја и конзервативних схватања, наилазио на одобравање и подршку ширих муслиманских слојева, а често је био и сметња његовој пиrhoј популаризацији, Друштво је, ипак, кроз читаво вријеме, истрајно и упорно, са више или мање успјеха, дјеловало у правцу разбијања традиционалистичких схватања о положају Муслиманке и измјени њеног статуса. Ширење напреднијих идеја и придобијање за њих ширег круга, не само свог чланства, Друштво је остваривало кроз оснивање женских одбора, држање аналфабетских течајева, забава, путем популарних предавања, кроз своју издавачку дјелатност у листу и календарима »Гајрет« и на друге начине. Није без значаја да је Друштво у овим напорима било подржавано и од једног дијела слободоумније уleme (вјерске интелигенције). У овој борби за савременији третман Муслиманки значајну улогу имао је и Конгрес Муслимана интелектуалаца, који се у режији Друштва »Гајрет« одржавао поводом прославе његове 25-го-

дишњице у Сарајеву 1928. године. На Конгресу је заузето становиште да покривање жене није вјерска норма и да Муслиманки није забрањено школовање, привређивање и учешће у културном и уопште у јавном друштвеном животу. Иако су усвојена становишта значила побједу прогресивне мисли, она су из разлога историјских и савремених друштвено-економских, социјалних и вјерских прилика и односа, својим највећим дијелом остала на нивоу декларација. Тек је побједа социјалистичке револуције донијела и коначно рјешење муслиманског женског питања.

Ова »Гајретова« акција за еманципацију Муслиманке, која се протезала и изван Босне и Херцеговине, окупила је око Друштва већину муслиманске напредне интелигенције, којој је учешће у овом дијелу »Гајретовог« програма пружало могућност дјеловања у правцу задовољавања својих прогресивних схватања и одређења.

С друге стране, исте могућности окупљања антиконзервативних снага око »Гајрета« пружао је и социјално-економски садржај његовог програма. Измјену неповољног социјалног стања и превазилажења класних супротности унутар муслиманске заједнице водећи »Гајретови« радници нису заговарали провођењем радикалних социјално-политичких реформи, што је и разумљиво имајући у виду њихову класну припадност, односно одређеност која је одређивала и њихову активност у том правцу. Рјешење тих проблема они су сматрали да могу постићи акцијом социјалне солидарности, развијањем различитих форми задружног организовања и дјеловања. Резултат тих настојања »Гајрета« огледао се у оснивању и егзистирању низа установа привредно-социјалног карактера и организација задружног типа. Ове установе, и поред свог палијативног карактера, доприносиле су ублажавању и отупљивању оштрице социјалне бијеле.

*

**

Као и друга тадашња водећа културно-просвјетна друштва у Босни и Херцеговини, и »Гајрет« је развио разноврсну и сразмјерно богату издавачку дјелатност у којој се читовала социјална природа, програмска оријентација и културна потенција »Гајрета« у појединим фазама његовог развоја и јавног иступања. У културном и просвјетном образовању Муслимана истакнуту улогу имала су »Гајретова« издања, прије свега, његов часопис, а затим календари и друга лектира. Посебно значајну улогу на том плану одиграо је часопис »Гајрет«, који је током своје прве серије излагања 1907—1914. године знатно доприносио и формирању муслиманске читалачке публике. У овом периоду часопис су уређивали Едхем Мулабдић, Мустајбег Халилбашић, Осман Ђикић, др Мурат Сарић и Авдо Сумбул. Уз задржавање муслиманског обиљежја као основне одреднице, часопис »Гајрет« се својом програмском оријентацијом наслањања на властите традиционалне духовне вриједности и уз наглашено одређење усвајања позитивних тековина западне културе и цивилизације сврставао у ред истакнутих књижевних листова тога доба.

Ова програмска оријентација наставила се и доминирала је и током друге серије излагања часописа »Гајрет« 1921—1941. године, мада је тада присутна и тенденција да се у њему врши пропаганда на плану политичког и националног опредјељења Муслимана као Срба. Иако је излазио у различитим друштвено-политичким приликама и условима, просвјетна сврха овог часописа и садржај његовог програма изражавали су заједничке културно-просвјетне тенденције Муслимана. Тај културно-књижевни и духовни континуитет у часопису »Гајрет« огледао се кроз усвајање рада претходних генерација и сарадње њихових представника у послеријатном »Гајрету«. Уредништво је окупљало на сарадњу писце старије и млађе генерације, као и оне који су имали склоности, како према српској, тако и према хрватској културно-књижевној оријентацији. Тиме се изражавала тежња за интеграцијом и свођењем у једну матицу и оних књижевних токова који су се одвијали изван и мимо »Гајрета«, чиме се жељела манифестирати јединственост културно-књижевних токова Муслимана, без обзира на постојећу политичко-националну усмјереност и подвајање. Друштвени разлози овој појави књижевно-културног и просвјетног заједништва које је изражавано у часопису »Гајрет« лежали су у:

— истој идејно-културној оријентацији према Западу и усвајању његових позитивних тековина и еманципацији од Истока, уз истицање славенског поријекла и властитог идентитета;

— истој народној бази, широким муслиманским масама као чланству, читалачкој публици и културном конзументу једног елемента који има одређен грађански интерес, а то је: савремено школовање, изучавање модерних заната, трговине и сл.;

— да је то чланство било, опћенито узевши, у тешком материјалном положају и потребно социјалне помоћи, те је било највећим дијелом индиферентно на националне и политичке диференцијације.

Поред тога, часопис »Гајрет« је — у границама тадашњих схватања и опредјељења његових уредника и сарадника — стално заступао и његовао зближавање и прожимање свих националних културних токова и стваралаштва у Босни и Херцеговини и на ширем југословенском плану.

Уочљиво је да је током дугогодишњег излагања часопис »Гајрет« више пута мијењао своју физиономију и профил, у распону од књижевног часописа до сухопарног гласника и извјештача истоименог друштва, зависно од потреба Друштва, финансијске ситуације као и личности које су га уређивале (Шукрија Куртовић, А. Хифзи Бјелевац, Хамид Кукић, Хамза Хумо).

Часопис »Гајрет« одиграо је значајну улогу у окупљању и подстицању књижевних амбиција муслиманских писаца, а његов каракаер одређивао је како садржај и проблематика коју је обрађивао намијењена првенствено Муслиманима, тако и већина сарадника Муслимана у њему. Таква уређивачка политика доприносила је подизању свијести о својим књижевницима и посебном књижевном стваралаштву, што је дошло до изражаја у захтјевима изнесеним

уочи рата за увођење у наставни програм муслиманских писаца, равноправно са српским и хрватским.¹²⁾

Издања »Гајрета« (часопис и календари) углавном су одражавали ниво и степен достигнут на плану научног, књижевног и умјетничког стваралаштва Муслимана Босне и Херцеговине и доказ њихових креативних способности. Она су у знатној мјери допринио-сила да се Муслимани, њихова прошлост, религија, традиција и култура презентирају широј јавности. Са таквом концепцијом, уредништва часописа и календара окупљала су на сарадњу знатан број муслиманских интелектуалаца, од којих су се касније многи афирмисали као познати културни, јавни и научни радници, између осталих и др Фазлија Аликалфић, др Мехмед Беговић, др Ибро Бркић, др Хамдија Ђемерлић, Хамид Диздар, Недим Филиповић, Хамза Хумо, др Мустафа Камарић, др Хамдија Капићић, Хасан Кикић, Тамил Сијарић, др Алија Силајџић, др Мидхат Шамић и други.

Имајући у виду значај и улогу религије у животу Муслимана, с једне стране, и претензије »Гајрета« да своје дјеловање и утицај пренесе на све сфере живота Муслимана, с друге стране, Друштво је имало и свој концепт у односу на вјерски живот, а прије свега у питању вакуфа.¹³⁾ Своја схватања о неопходности и потреби савременог преображаја Муслимана Друштво је настојало да протегне и на вјерски живот припадника исламске заједнице, што је претпостављало, прије свега, савремену интерпретацију исламског учења, његово ослобађање од примјеса које су представљале кочницу савременом развоју Муслимана, а у ствари нису имале упоришта ни у изворном исламу.

На тој линији многи »Гајретови« радници развијали су живу активност, првенствено у својим издањма, у којма је значајно мјесто припадало чланцима и расправама са подручја исламистике. Слична активност спровођена је и путем »Гајретових« популарних предавања. Основна карактеристика овог ангажмана била је садржана у савременом тумчењу ислама. Ова »Гајретова« концепција, иако је изазивала отпоре конзервативних кругова, имала је подршку једног дијела угледних вјерских првака — уleme, који су се активно ангажовали у реализацији »Гајретовог« програма. Учешће вјерских службеника, разног профила, у раду Друштва било је евидентно од његовог оснивања, а може се пратити током цијелог његовог рада. У томе нису изостајали ни најистакнутији представници Исламске (вјерске) заједнице, од којих су многи заузимали и важне функције у руководећим органима »Гајрета«. Њихово присуство и дјеловање у »Гајрету« умногом је допринио популаризацији Друштва и његовој афирмацији у ширим муслиманским слојевима.

¹²⁾ Ахмед Мулахалиловић, *Књижевници муслимани у нашим средњим школама*. »Гајрет«, XXII/1941, 2, 43—44.

¹³⁾ Задужбина која служи исламским вјерским, културно-просвјетним и хуманим циљевима. У својој основној функцији представљао је, поред вјерске и културно-просвјетну институцију, а располагао је великим материјалним средствима.

Веома значајну, не само материјалну него и моралну подршку »Гајретовом« раду пружао је реис-ул-улема Џемалудин Чаушевић, који је, поред низа изјава о потреби помагања »Гајрета« чак и једним званичним актом препоручио муслиманима да се обавезна вјерска давања, нарочито зекјат (годишњи вјерски порез у висини 2,5⁰/₀ цјелокупне имовине) могу давати Друштву »Гајрет«.¹⁴) Доктринарну оправданост ове одредбе Чаушевић је засновао на чињеници да Друштво »Гајрет« потпомагањем школовања омладине чини велику услугу исламској заједници и тако испуњава све услове предвиђене шеријатским прописима.

Од посебног су значаја настојања и захтјеви »гајретоваца« у погледу савремене реорганизације вакуфа, са циљем да се његови економски потенцијали искористе за савремене потребе исламске заједнице и у интересу ширих слојева муслиманских маса у Босни и Херцеговини. У томе су били спречавани од стране конзервативних кругова улеме и политичара Југославенске муслиманске организације, који су држали главне позиције у вакуфским органима управљања. Тек након проведене реформе Исламске вјерске заједнице 1930. године, »Гајретови« радници, једно краће вријеме успјели су да задобију контролу над вакуфом. Тада су у његове органе ушле најистакнутије личности »Гајрета« (др Авдо Хасанбеговић, Хамид Кукић, инг. Суљага Салихагић, др Ибрахим Хациомеровић и други).

**

Мада се »Гајрет« по својој политичкој, заправо прорезимској усмјерености, коју су заговарали и спроводили његови врхови налазио на страни супротној од дјеловања прогресивних снага и револуционарног покрета тога доба, управо у редовима Друштва, а прије свега, међу средњошколском и студентском омладином формирао се и развијао један дио муслиманског подмлатка комунистичке оријентације. Ове појаве и процеси стајали су у уској вези са консолидацијом и порастом утицаја Комунистичке партије Југославије која се, као једина организована снага у земљи одлучно супротставила режиму диктатуре и потом постигла значајне успјехе у организовању револуционарног и антифашистичког покрета народних маса. Сређивање и учвршћење редова Комунистичке партије под новим руководством на челу са Јосипом Брозом много је допринијело да та партија знатно прошири своју базу и утицај захваљујући управо политици широког окупљања маса кроз борбу за одбрану независности земље, за националну слободу, самоопредјељење и равноправност, за демократске реформе рјешавања горућих економских и социјалних проблема.

Оријентацијом на полулегалне и легалне облике активности Комунистичка партија Југославије стварала је упоришта и ширила свој утицај на све области друштвеног и политичког живота. Ове нове методе рада Комунистичке партије на југословенском плану одразиле су се и у »Гајретовој« организацији, у којој комунисти

¹⁴) Зекјат за »Гајрет«. »Гајрет«, IX/1922, 4—5, 54.

остварују знатан утицај у његовом прогресивно оријентисаном чланству, поглавито међу омладином. То се очитовало јачањем позиција комуниста и напредне интелигенције у више мјесних одбора »Гајрета« (Мостар, Пљевље, Пурачић) и читаоница (Мостар, Корај и друге). С друге стране, »Гајретова« организација била је погодна средина коју су истакнути комунисти користили у придобијању његовог чланства за линију стварања и дјеловања Народног фронта, као општег револуционарно-демократског покрета народа, који је у другој половини 30-их година Комунистичка партија Југославије иницирала и изграђивала на антифашистичком расположењу маса у борби против тадашњег режима и реакционарних снага у међународним размјерама.

Процес реорганизације СКОЈ-а, започет 1937. године, значио је стварање језгра и основе широког и јединственог напредног омладинског покрета. Пораст утицаја СКОЈ-а одразио се и у редовима средњошколске и студентске омладине која се под окриљем »Гајрета« школовала у његовим интернатима у Сарајеву, Мостару, Бањалуци, Београду, Бихаћу и другим мјестима. У »Гајретовим« као и у интернатима сличних друштава јачао је утицај Комунистичке партије и она је у њима стварала чврста упоришта из којих се вршило ширење демократских и комунистичких идеја. Присуство у »Гајретовим« интернатима скојеваца, појединих чланова и симпатизера Комунистичке партије доприносило је да прогресивна и напредна схватања брже продиру међу остале питомце и дјелују на њихово идејно-политичко изграђивање и марксистичку оријентацију. Из дуге листе напредних омладинаца и комуниста који су се школовали посредством »Гајрета« споменућемо само неке: Фазлија Аликалфић, Аган Бостанџић, Хасан Бркић, Махмут Бушатлија, Зијо Диздаревић, Авдо Хумо, Осман Карабеговић, Рикард Кузмић, Ремзија Омановић, Хамдија Поздерац и многи други.

У »Гајретовим« интернатима формирана су језгра која су сачињавали напредни омладинци, скојевци и симпатизери Комунистичке партије, из којих су се касније развили активи те револуционарне партије и СКОЈ-а, под чијим упливом и оријентација омладине добива супротан смјер од оног који су јој намијенили званични кругови и присталице владајућег режима. Позиције и утицај грађанских кругова на интернатску омладину све је више слабио, а из »Гајрета« и његових интерната стално се регрутовао нови напредни нараштај који је настојао да унесе нови дух у Друштво.

У напредном омладинском покрету истакнуто мјесто у оквиру босанскохерцеговачке омладине и шире заузимала је студентска омладина комунистичке оријентације која се под окриљем »Гајрета« школовала на универзитетима у Београду и Загребу. На линији Комунистичке партије Југославије студентска омладина је испољавала висок степен политичке свијести и спремност да се свим силама супротстави, како реакционарној унутрашњој, тако и профашистичкој спољној политици режима. У политичкој активности студентске омладине посебан значај одиграла су отворена писма босанскохерцеговачке омладине, која су фактички представљала легалну форму

дјеловања Комунистичке партије и њеног обраћања широким слојевима свих народа Босне и Херцеговине. У тим јавним саопштењима су изношени ставови и оцјене Комунистичке партије Југославије најважнијих савремених унутрашњих и спољнополитичких збивања. У том погледу, од посебног је значаја Треће отворено писмо босанскохерцеговачке омладине »Против рата! За слободу, демократију и равноправност народа! За аутономију Босне и Херцеговине«¹⁵ (1. децембра 1939. године) у којем су сасвим одређено изнесени ставови Комунистичке партије Југославије о ситуацији у свијету и стању у Краљевини Југославији, напосе о народној аутономији Босне и Херцеговине, слози и равноправности сва три народа који живе у њој — Срба, Хрвата и Муслимана. Концепција укупне, напосе националне политике Комунистичке партије Југославије постала је врло популарна, првенствено зато што је изражавала стварне потребе и хтијења широких слојева свих народа у земљи.

У свим студентским акцијама, нарочито студената из Босне и Херцеговине, уочљива је бројна заступљеност студентске омладине која се школовала у Београдском Гајрету »Осман Ђикић«. На комунистичку одређеност знатног дијела студентске омладине овог дома и њену уопће прогресивну оријентацију снажно је дјеловао један број комуниста у овом дому, међу којима нарочито: Цемал Биједић, Махмут Бушатлија, Зијо Диздаревић, Рагиб Џиндо, Авдо Хумо и многи други.

Напредни омладински покрет одиграо је значајну улогу у борби за демократизацију земље и окупљање широких народних слојева око револуционарног радничког покрета, односно Комунистичке партије Југославије. Комунистичка студентска омладина у оквиру револуционарног студентског покрета својом активношћу доприносила је не само стварању и јачању све ширег револуционарног омладинског покрета, него и даљем снажењу демократског и револуционарног покрета у Југославији уопште. Дјеловање Комунистичке партије и СКОЈ-а у редовима средњошколске и студентске »Гајретове« омладине, као и у ширем његовом чланству, битно су доприносили њиховом одређењу за демократски прогресивни покрет, а та оријентација је добила своје пуно значење и потврду у вријеме окупације земље, када се знатан дио »Гајретовог« чланства, студената и ученика из његових интерната укључио у народноослободилачки покрет и борио у редовима Народноослободилачке војске Југославије. То потврђује и податак да 13 народних хероја Југославије потиче из редова бивших »Гајретових« питомаца или стипендиста: Хасан Бркић, Рифат Бурђевић, Махмут Бушатлија, Рагиб Џиндо, Ахмет Фетахагић, Хусеин Хоџић, Авдо Хумо, Исмет Капетановић, Осман Карабеговић, Мустафа Јатиџић, Есад Миџић, Сафет Мујић и Огњен Прица.¹⁶⁾

¹⁵⁾ Архив Југославије, Фонд 66, фасц. 75; објављено у Зборнику »Грађа о дјелатности КПЈ у БиХ 1921—1941«; »Веселин Маслеша«, Сарајево 1977, стр. 464—473.

¹⁶⁾ Народни хероји Југославије. Институт за савремену историју, »Младост«, Београд 1975, Књига I, II.

Треба констатовати да је само неколико појединаца из »Гајретових« руководећих структура (Мустафа Мулалић, Фехим Мусакадић, др Исмет Поповац, Мухамед Прељубовић и Мустафа Пашић), који су се и иначе још прије рата експонирали као екстремни српски националисти, учествовало у току рата у четничком покрету Драже Михаиловића. На страни усташа није се ангажовала ниједна угледнија личност из водећих кругова и активиста »Гајрета«.

Судбоносна 1941. година, која је представљала преломни момент у историји свих југословенских народа, била је пресудна и за Друштво »Гајрет«, јер је тада квислиншка усташка власт у оквиру својих првих мјера насиља 1941. године забранила његову дјелатност.¹⁷⁾

Одмах иза ослобођења земље обновљен је рад Друштва »Гајрет«. На основу закључка Велике земаљске конференције Муслимана, а у духу тековина и интенција народноослободилачке борбе и револуције, дошло је 1945. године до оснивања новог Културно-просвјетног друштва »Препород«, у које се укључују и друштва »Гајрет« и »Народна узданица«.¹⁸⁾

Постојећа културно-просвјетна друштва »Просвјета«, »Напредак« и »Препород« су се постепено гасила и коначно 1949. године своју имовину и обавезе пренијела на Савез културно-просвјетних друштава Босне и Херцеговине, будући да је старање о школовању омладине преузела читаво друштвена заједница, а културно-просвјетна дјелатност на ширим и богатијим заједничким основама постала масовна и превазишла пређашње односе и форме у тој области. То је представљало и фактички крај ових предратних друштава, чије појединачне и заједничке тековине — стваране деценијама — представљају вриједно наслеђе и допринос културној историји народа Босне и Херцеговине.

Осим тога, ова друштва и самим својим програмом и практичним радом на терену дала су значајан допринос развијању и пропировању идеја братства међу народима Босне и Херцеговине и, истовремено, сузбијању утицаја немалобројних снага које су у прошлости биле носиоци националног и вјерског подвајања и нетрпељивости. Сродност и комплементарност програма и задатака културно-просвјетних друштава носила је у себи од самог почетка и претпоставке њиховог узајамног допуњавања и сарадње, чиме су се изграђивали мостови повезивања и зближавања.

Анализа целокупне историје Друштва »Гајрет« пружа основу за констатацију да оно и поред свих покушаја манипулисања њиме у политичке сврхе, никада није било носилац искључивости и затварања, него, напротив, увијек се залагало за повезивање и сарадњу, узајамност и зближавање. Таква функција »Гајрета«, као уосталом и других еминентних културно-просвјетних друштава у Босни и Хер-

¹⁷⁾ ИАС, Фонд »Гајрета«, Кутија 83, бр. 446 од 14. маја 1941.

¹⁸⁾ Основано је Муслиманско културно друштво »Препород«. »Сарајевски дневник«, I/1945, 65, 14. IX 1945, 3.; Хусеин Бркић, »Препород«, Алманах друштва Муслимана »Препород« у Сарајеву. Сарајево 1946, стр. 19—23.

цеговини, евидентна је од самог њиховог оснивања, а изражавала се и кроз његовање разних форми заједничког рада.

У томе је, поред културне, неоспорно садржана незаобилазна конструктивна шира улога, мисија и традиција водећих културно-просвјетних друштава у Босни и Херцеговини.

SUMMARY

ON THE OF THE «GAJRET» SOCIETY IN THE SOCIAL LIFE OF THE MOSLEMS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1903—1941)

The «Gajret» Society — one of the most developed Moslem cultural and educational organisations of a secular nature — was founded in 1903, at the end of the twenty years long regime of B. Kalay, at the time when the other leading societies of the kind were also established in Bosnia and Herzegovina in the process which aimed to make national movements institutional. Having been active for almost four decades from the time of its foundation, the «Gajret» undertook successfully its mission in culture and education, and even more, which enabled it to play an eminent role in the general development of the Moslem community in Bosnia and Herzegovina.

Seen as a whole, the «Gajret» surpassed the size of a usual cultural and educational society in the milieu in which it promoted its activities by the variety of its programme and the broad scope of influence it exerted. It did not limit itself only on its own membership. It had a broader range which was expressed not only by the concept of its programme, but also by the large number of its members, and the commitment of all the participants in its realization.

The «Gajret» succeeded in exerting its influence outside its organisation by developing various activities through which its ideas of the cultural and social change were promoted and expanded. The «Gajret's» publishing activity played the important role for that purpose (newspapers, calendars, popular editions), then its lectures, an organized work on a spreading of literacy (literacy courses, various schools), reading rooms, drilling lessons, and parties and picnics. By working from these positions the «Gajret» showed more and more of its intentions to express itself as the cultural movement whose task was, in its basic principles, to influence the cultural and social change of the Moslems.

With regard to the aforementioned, any serious considerations on the «Gajret» cannot be narrowed on a simple follow-up of its cultural activity, but they also imply the political, and also the overall social life of the Moslems from Bosnia and Herzegovina.

However, among many activities that the «Gajret» performed, the most notable results were reached on the level of formation the Moslem intelligentsia of a European profile during the Austria—Hungarian rule, and in the period between the World Wars. It deserved credit for sending into secondary, vocational and higher level schools more than

6000 persons, which meant 2/3 of the Moslem intelligentsia in Bosnia and Herzegovina and Sandžak. The »Gajret« fulfilled its task of creating the Moslem intelligentsia by sending the young people to secondary schools and universities, giving them scholarships, supports and loans, as well as by lodging them in its boarding schools.

On the other hand, with its programme of work among the Moslems, which proved to be manifold and diverse, the »Gajret« promoted such an ethnic and spiritual identity of the Moslems which was close to the broad Moslem masses. The »Gajret« could provide the broader support and accomplish some outstanding results only on these concepts. Its importance cannot be diminished by the fact that the »Gajret« had, at the beginning a discreet, and later on more pronounced Serbian national orientation, and that from 1929 on it also had the Serbian national sign in its title. But, it was clear that this Serbian national character of the »Gajret« was an imposed thing, and that it was applied for formal reasons, because this Society remained exclusively Moslem according to its programme and its membership.

The analysis of the overall history of the »Gajret« provides enough evidence for the statement that, even with all the attempts that aimed to manipulate this Society for the political purposes, it had never been in favour of an exclusive position and closed circle policy, but, on the contrary, it always pleaded for connections and a collaboration, for a reciprocity and rapprochement. Such a function of the »Gajret«, as well as of the other eminent cultural and educational societies in Bosnia and Herzegovina, was evident from their very foundations, and it was expressed through the upkeep of various forms of the joint work.